

Glinsteringen

*Een theoloog en een dichter
over geloven*

Miroslav Volf &
Christian Wiman

‘Brievenboek van de aanstekelijkste religieuze breinen van onze tijd, de ‘krakkemikkige kaarsendragers’ Christian Wiman en Miroslav Volf. Een boek van *partners in faith*, die niet om de woestijn heen gaan, maar er dwars doorheen. Wie in tijden van chaos en onverzoenlijke verdeeldheid de geloofsmoed niet wil verliezen, kan niet om *Glinsteringen* heen.’

– WILLEM JAN OTTEN, SCHRIJVER EN DICHTER

‘Hier zijn twee mensen aan het woord met een buitengewoon brein en een rijke verbeelding, die, terwijl ze de volstrekte vreemdheid van het geloof doordenken, elkaar uitdagen, aanmoedigen, intens waarderen en ondersteunen. Een goudeerlijk en ontroerend gesprek, waaraan de lezer steeds weer verlangt deel te nemen.’

– ROWAN WILLIAMS, THEOLOOG, DICHTER EN
VOORMALIG AARTSBISSCHOP VAN CANTERBURY

‘Als je deze brieven leest, weet je dat je in handen bent van taalvirtuozen die hun taal inzetten om vragen te verkennen over God, sterfelijkheid, angst, gebreken en ambities. Intellectueel vuur en vruchtbare meningsverschillen zijn de brandstof van hun vriendschap. Als ze het oneens zijn, dan gaan ze verder in gesprek, denken ze dieper en vragen ze door. Deze brieven geven een intiem inzicht in het leven van twee mannen, bondgenoten en broeders in nieuwsgierigheid.’

– PÁDRAIG Ó TUAMA, IERS DICHTER EN THEOLOOG

“We proberen”, zo schrijft een van de auteurs van deze indrukwekkende correspondentie, “elkaar te begrijpen en onze ervaringen van God, Christus, geloof en het gebrek daaraan [...] te verwoorden en aannemelijk te maken.” Het bewonderenswaardige resultaat is een geleefde theologie in wording... Scherpzinnig denkwerk, welbespraakte schoonheid, uitzonderlijk openhartige passages, woorden van genegenheid. Ik ken niets dat hierop lijkt. Neem, lees, en geniet.’

– NICHOLAS WOLTERSTORFF, EMERITUS-HOGLERAAR VAN DE NOAH PORTER-
LEERSTOEL FILOSOFISCHE THEOLOGIE AAN DE YALE-UNIVERSITEIT

Miraslov Volf & Christian Wiman

Glinsteringen

Een theoloog en een dichter over geloven

Vertaald door
Daan Savert

KokBoekencentrum Uitgevers • Utrecht

Vertaling: Daan Savert
Ontwerp omslag: Peter Kortleve / shortlife.nl
Lay-out binnenwerk: Elgraphic

ISBN 978 90 435 4417 7
ISBN 978 90 435 4418 4 (e-book)
NUR 700
www.kokboekencentrum.nl

Oorspronkelijk uitgegeven door HarperOne, een imprint van HarperCollins Publishers, New York, USA, onder de titel *Glimmerings. Letters on Faith Between a Poet and a Theologian*.

Engelstalige uitgave © 2026 Miraslov Volf & Christian Wiman
Nederlandse uitgave © 2026 KokBoekencentrum Uitgevers, Utrecht

Alle rechten voorbehouden. Tekst- en datamining zijn niet toegestaan.

De uitgever heeft getracht alle rechthebbenden te achterhalen. Indien iemand meent als rechthebbende in aanmerking te komen, kan hij of zij zich tot de uitgever wenden.

KokBoekencentrum Uitgevers vindt het belangrijk om op milieuvriendelijke en verantwoorde wijze met natuurlijke bronnen om te gaan. Bij de productie van het papieren boek van deze titel is daarom gebruikgemaakt van papier waarvan het zeker is dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid.

In memoriam

Jürgen Moltmann (1926-2024)

Fanny Howe (1940-2025)

Van glinsteringen is de ziel gemaakt.

– SEAMUS HEANEY

WOORD VOORAF

Sociologen beweren dat vrouwen liever gesprekken voeren met oogcontact, terwijl mannen beter gedijen met een wat meer zijdelingse aandacht, in ieder geval wanneer ze met andere mannen praten. Of dit nou klopt of niet, wij maken al jaren wandelingen met z'n tweeën, vanuit het seminarie waar wij beiden lesgeven, telkens hetzelfde rondje door de straten van New Haven. Nadat we elkaar bijgepraat hebben over ons leven en onze liefdes, komt ons gesprek onvermijdelijk op een theologische, filosofische of literaire kwestie waar een van ons mee worstelt. De oude raadselen lossen we niet op, maar daar gaat het uiteindelijk ook niet om. Het gaat ons om het koesteren van een vriendschap die ons beiden heeft veranderd en gedragen. Maar zo nu en dan is een van ons ziek of op reis, of is er een semester waarin onze roosters te veel van elkaar afwijken, en dan valt ons contact een poosje stil. Tijdens een van die periodes vlamde uit een korte mailwisseling een vraag op – dé vraag – die zich bevindt in het hart van het christendom, evenals in die van vele andere religies: wat betekent het om God 'lief te hebben'? Dit was natuurlijk het voornaamste gebod van Jezus, die het op zijn beurt uit de Hebreeuwse geschriften haalde. Dat vlammetje veroorzaakte een vuurzee, en na een manische (en nogal rommelige) reeks e-mails, beseften we dat bij ons beiden een diepe snaar was geraakt, en dat we bovendien als het ware een manier hadden gevonden om samen te wandelen en te praten wanneer we dat niet konden. Die eerste vraag vormt niet het begin van dit boek, maar je zou

Beste Chris.

Toen je jouw eigen ‘grote woorden die ons zo ongelukkig maken’ op een rijtje zette, moest ik denken aan de ontmoeting van Mozes met God in de brandende braamstruik. God spreekt vanuit de rusteloze vlam en zegt tegen Mozes: ‘Ik heb gezien hoe ellendig mijn volk er in Egypte aan toe is, Ik heb hun jammerklachten over hun onderdrukkers gehoord, Ik weet hoe ze lijden. Daarom ben Ik afgedaald om hen uit de macht van de Egyptenaren te bevrijden, en om hen uit Egypte naar een mooi en uitgestrekt land te brengen.’* Ik groeide op met een andere verzameling grote woorden, verkondigd met opgeheven vingers en gebalde vuisten door dictatoriale heersers. Zo’n tien jaar voordat ik werd geboren, in het toenmalige Joegoslavië, werd mijn tiener-vader door woorden als ‘revolutie’, ‘proletariaat’ en ‘broederschap en eenheid’ op een dodenmars gestuurd. Ook ik voelde hun dwang die mij, zelfs als negenjarige, soms deed wensen dat ik niet bestond. Ik was immers de zoon van een predikant. Voor mij werden de grote en semantisch wankel christelijke woorden vooral een ‘mooi en uitgestrekt land’, gastvrije ruimten waarin ik kon leven zonder druk, de strijd kon aanbinden met onoverwonnen reuzen, en me bij tijd en wijle te buiten kon gaan aan de beloofde melk en honing. Ik weet niet of je al toegekomen bent aan Moltmanns autobiografie, waarin het

* Zie de noten achter in dit boek voor de herkomst van citaten en begrippen in de tekst.

gaat over hoe hij tot geloof kwam en hoe hij zijn leven lang met dat geloof geworsteld heeft. De titel van het boek luidt *A Broad Place*. Met die titel kan ik uit de voeten. Ook Moltmann ging bijna ten onder aan grote woorden, maar dan aan nationaalsocialistische in plaats van aan leninistische, zoals mijn vader.

Wat mij soms aanvliegt, een reus waar ik niet omheen kan, is niet zozeer het wankel van het ‘geloof’ als wel de ervaring dat de inhoud ervan gewoon verdwijnt. Dat is misschien wat jij bedoelt met de grote woorden die ‘verstoken van betekenis’ raken. In de ruimte waar God aanwezig voor me was, daar is – niets. Mijn leven sleept zich voort, maar net buiten het blikveld van mijn ervaringen voel ik een kosmische moederloosheid: ik vaar in een bootje op open water zonder land in zicht. Wanneer de zee kalm is, lijkt alles betekenisloos; wanneer de zee onstuimig is, ben ik omgeven door angst. Ik citeer hier wat Nietzsche schrijft in een fragment uit *De vrolijke wetenschap*, vlak voor de beroemde passage over de dollen mens en de dood van God (Nietzsche op zijn beurt ontleende deze metafoor aan Schopenhauer en gebruikte die, zoals veel van wat hij ontleende, op zijn eigen wijze). Nietzsches kijk op deze wereld is voor mij een verleiding, zoals ik je ongetwijfeld al eens heb verteld.

Naarmate ik ouder werd, ben ik gaan inzien dat mijn geloof er minder toe doet dan ik dacht toen ik jonger was. Ik word gered door Gods trouw, niet zozeer door mijn eigen geloof. Mijn geloof is een vrucht van Gods trouw, niet de voorwaarde voor Gods intrede in mijn ziel – en in mijn spreken. Ik heb altijd genoeg geloof gehad om te kunnen zeggen dat als er een God is, niets mij kan scheiden van Gods liefde – niet de wankelmoedigheid binnen de abstractie die voor geloof doorgaat, noch het totale gebrek aan geloof. Ik vertrouw niet op mijn geloof. Evenmin op mijn liefde. Zelfs wanneer ik op mijn best ben, dan kan ik de ‘zielstochtelijke aandacht’ die God van ons vraagt niet opbrengen (wat een prachtige verwoording van het eerste gebod!). Wanneer mijn geloof leeg wordt, wacht ik op het moment dat

God terugkeert in mijn geloof en mijn bootje aanlegt aan de kust. Geloof is niet een manier om God dichtbij te houden. Geloof is het vertrouwen dat God mij zal zien, horen, kennen... en zal komen.

‘God’ is het grootste van de grote woorden en taalkundig gezien een wankelende ruimte. Soms, zonder aanwijsbare redenen, ontdoet dit woord zich van alle betekenis voor mij en meestal gebeurt dat om een of andere reden midden in een gebed. Maar als dat niet gebeurt, dan raakt dit woord me en brengt het me een verstillende vreugde. Niet zozeer het woord ‘God’ als zodanig, als wel Gods cryptische zelfomschrijving aan Mozes, die volgt op de belofte van de uittocht. Als ik God ‘hoor’ zeggen ‘Ik ben die ik ben’, dan verrijk ik dat met ‘... en dat zal Ik altijd blijven, ook voor jou’. Dan word ik een van de kinderen van Israël. Ik voel hoe ik uit mijn eigen benepenheid getrokken word, uit de heerschappij van een of ander farao’tje, en naar de weidsheid wordt gebracht van Gods toewijding aan mij – en aan de hele wereld. Bij ‘God’, een woord waarvan de betekenis meer flakkert dan de rusteloze vlam waaruit God tot Mozes sprak, denk ik altijd aan een *belofte*. Soms ervaar ik het ook zo.

Miroslaw

10 MAART

Beste Miroslaw.

Ik vind het een hele troost om mijn geloof te zien als iets van weinig belang, als vooral een vorm van geduld. In colleges citeer ik vaak de uitspraak van Karl Barth dat geloof geen *prestatie* is, maar ik leef met een soort rusteloze en gulzige drift die dat lijkt te loochenen. De kwestie is dat ik deze honger niet anders kan zien dan als een ‘gave’ van God. Al mijn schrijven is eruit voortgekomen, elk woord, zelfs in de boeken die ogenschijnlijk niets met God van doen hebben. Ik jaag iets na, en dat iets jaagt ook mij na. Soms treffen we elkaar – is dat een visioen? Een botsing? Wie zal het zeggen? Onze levens wakkeren elkaar aan en vormen één kracht, één liefde. Dus misschien is er, wat het geloof aangaat, een goede honger en een slechte honger. Die eerste leeft zonder de verwachting van een permanente stilling. ‘Van glinsteringen is de ziel gemaakt’, zoals Seamus Heaney het zegt in zijn gedicht ‘Old Pewter’. Je raapt je god of je ziel bij elkaar, vluchtig en rusteloos, en neemt daar genoeg mee. Alles wat ik evenwel tot nu toe heb geschreven – en niet alleen in deze e-mails, maar letterlijk *alles wat ik tot nu toe heb geschreven* – toont dat ik daar helemaal geen genoeg mee neem. Slechte honger.

Dat ik het in de alinea hierboven over ‘aanwakkeren’ heb, toont dat ik een andere kijk op God heb dan jij. Volgens mij is God geen entiteit ergens daarginds, die volledig losstaat van ons. ‘Het oog waarmee ik God zie, is hetzelfde oog waarmee God mij ziet’, zegt Meister Eckhart, een citaat dat je vast kent en dat ongetwijfeld uitgemolken

is. Maar het bevat een belangrijke waarheid. Aandacht activeert Gods aanwezigheid. Het leven en de liefde waaruit God bestaat, worden aangewakkerd door het leven en de liefde die wij in zijn richting uitsralen, ongeacht de vorm die dat aanneemt (kunst, gebed, aanbedding, theologie, misschien wel *alle* weldaden die uitgevoerd worden met ‘volstrekt onvermengde aandacht’, zoals Weil het zegt). God is in wezen meer een werkwoord dan een zelfstandig naamwoord, en hetzelfde geldt voor ons ‘zelf’.

Dit alles overziend doet het er nogal toe welke woorden we gebruiken bij onze zoektocht naar God. Voor sommigen althans. Die ‘grote woorden’ vind ik geen ruime en weidse plaatsen. Ik vind ze vaag en schimmig. Ze blokkeren het zicht op wat ze zouden moeten verhelderen. Je noemt dat boek van Moltmann. Dat heb ik uiteraard gelezen, meteen toen het verscheen, want zoals je weet is Moltmanns *De gekruisigde God* van enorm en blijvend belang voor mij. Maar door die memoires kwam ik niet heen. Het boek leek een soort droog krantenproza te bevatten, volledig gespeend van de vaart, de structuur of enig ander element waardoor dit genre normaal tot leven komt. Techniek is de toetssteen van de kunstenaars oprechtheid, aldus Ezra Pound. Technische beslissingen hebben ethische consequenties. Pound heeft het over kunst (en memoires zijn zonder enige twijfel een kunstvorm), maar ook het leven zelf is een soort kunst, en onze taalkundige keuzes/inspanningen/mislukkingen in dat leven hebben spirituele gevolgen.

Je hebt het over God als belofte. Zeker, dat is nog zo’n troostende gedachte. Volgens mij spoort die ons aan om de vorm van ons geloof steeds verder te verfijnen. Je zegt dat je je eigen geloof niet vertrouwt. Dat doe ik volgens mij ook niet, behalve wanneer ik kunst maak en het vertrouwen op mijn eigen geloof (in poëzie? in het leven en de liefde? in God? ik vraag me af of het iets uitmaakt) de enige manier is om tot ware kunst te komen. Ik hoop dat ik op die momenten ook vertrouw op Gods beloften. Ik heb zeker momenten gekend waarop

mijn eigen geloof beantwoord leek te worden – of, misschien beter gezegd, vervuld werd, momenten waarop ik zo verzadigd en voldaan was dat het woord ‘geloof’ gewoon wegviel. Hoe bouw je een leven op uit deze momenten? Hoe zet je dit mystieke godsgevoel om in een alledaags geloof? Hoe kun je simpelweg *rusten* in God? Met deze vragen worstel ik nog altijd.

Chris

16 MAART

Beste Chris.

Anders dan jij hunker ik niet naar God met een honger die mijn hele leven bezielt. Als ik mijn ervaring van God ruimtelijk zou moeten omschrijven, dan zou ik zeggen dat ik God achter en onder mij voel, maar dat de ruimte boven en voor mij, waarin ik mij zou uitstrekken, op een of andere manier verstoken lijkt van God. Ik reik niet zozeer naar God, maar ik erken op momenten dat God mij vasthoudt. Ik ervaar een diepe dankbaarheid en ontzag voor Gods liefde, maar geen dorst en honger. Soms denk ik dat dit komt doordat ik niet zo goed weet waarop ik die dorst en honger moet richten. Toch kan dat niet kloppen, want ik lijk wel degelijk te weten waarop ik mijn dankbaarheid en ontzag moet richten. Of ik doe in ieder geval alsóf ik dat weet.

Dat jij wél naar God hongert, heeft volgens mij niet zoveel te maken met een andere visie op God. Al wil ik graag meer horen over de manier waarop jij de relatie tussen God en de wereld ziet. Voor zover ik het nu kan beoordelen is het verschil niet dat ik denk dat God een entiteit daarginds is en dat jij daar anders over denkt. Ik maak een scherp onderscheid tussen God en de wereld, maar ik zet ze niet tegenover elkaar. Ik geloof wel dat ik God zonder de wereld moet kunnen *denken*, God ‘volledig los van ons’, zoals jij dat verwoordt. In het begin was er God en niets anders dan God: ‘Het Woord was bij God en het Woord was God’, zoals de proloog van het Johannesevangelie het stelt. Vervolgens – in een soort ondenkbare, tijdloze opeenvolging van gebeurtenissen – maakte God ‘alle dingen’. Hieruit maak ik

Een openhartig gesprek tussen twee wereldberoemde denkers

Glinsteringen geeft een zeldzame inkijk in de persoonlijke correspondentie tussen twee Yale-collega's, een theoloog en een dichter, over alle vragen die het geloof in deze tijd oproept. Deze briefwisseling toont ons het geloof zoals het werkelijk geleefd wordt: vol twijfel én verwondering, met momenten van diepe spiritualiteit naast alledaagse menselijkheid. Volf en Wiman schrijven elkaar met verrassende openhartigheid, soms vol warmte en humor, dan weer met scherpe meningsverschillen gevolgd door nederige verontschuldigungen. Het resultaat is een gesprek dat zowel intiem als universeel aanvoelt.

Miroslav Volf is hoogleraar theologie aan de universiteit van Yale en bekend auteur.

Christian Wiman, docent religie en literatuur aan Yale en dichter, brak in Nederland door met *Mijn heldere afgrond*.

‘Ik ken niets dat hierop lijkt. Neem, lees en geniet.’

NICHOLAS WOLTERSTORFF

‘Een boek van *partners in faith*, die niet om de woestijn heen gaan, maar er dwars doorheen. Wie in tijden van chaos en onverzoenlijke verdeeldheid de geloofsmoed niet wil verliezen, kan niet om *Glinsteringen* heen.’

WILLEM JAN OTTEN

KokBoekencentrum.nl
UITGEVERS | UTRECHT

ISBN 978 90 435 4417 7 • NUR 700

9 789043 544177 >